

CSORDÁS LÁSZLÓ

ELRABOLT ÉVEK

(A KÉNYSZERMUNKATÁBOROK VILÁGA NŐI NÉZŐPONTBÓL, KÉT KÁRPÁT-ALJAI EMLÉKIRAT ALAPJÁN)¹

Mivel is indíthatná méltóbb módon az előadó gondolatmenetét ezen a tematikus gulág-konferencián, ha nem a közelmúltban elhunyt nagy orosz krónikás egyik megjegyzésével? „Minél több év múlik el anélkül, hogy írnanék ezekről a dolgokról, annál nehezebb lesz összegyűjteni az életben maradtak elszórt tanúságait” – írja monumentális alkotásában, *A Gulag sziget-csoportban* Alekszandr Szolzsenyicin.² Aki ismeri a könyvet, tudja, hogy a szerző nemcsak saját tapasztalatait gyűjtötte egybe ezeken a lapokon, hanem a legkülönfélébb dokumentumok, a vele együtt raboskodók, a szemtanúk elmondásai, elbeszélései, történetei alapján állította össze ezt a kivételes alkotást, amit leggyakrabban dokumentumregényként emlegetnek. Sajnálatos, hogy nálunk, Kárpátalján nem született ehhez hasonló roppant nagyságú összefoglaló kötet, szintézisteremtő műalkotás a témában. Ha valaki az elhurcolások vagy a kényszermunkatáborok tapasztalatait szeretné megérteni ebben a régióban az áldozatok nézőpontjából, több kötetet is kézbe kell vennie, hogy a szétszórt anyagban valamiképpen tájékozódni tudjon. Éppen ezért konferenciánkra tekintettel így igazítanám helyzetünkhöz Szolzsenyicin idézett gondolatát: minél több év telik el anélkül, hogy ezekről a dolgokról beszél-nénk, annál nehezebb lesz áttekinteni a kulturális emlékezetben egyre inkább elhalványuló egyéni sorsmetszeteket, traumatikus tapasztalatokat, személyes szenvedéstörténeteket. Azok a szemtanúk, akik saját bőrükön tapasztalták a kínzásokat, ártatlanokként szembesültek a vallatósobák válogatott módsze-reivel vagy a börtönök hidegségével és csöndjével, amit időnként egy-egy lábakon átszaladó patkány zaja vert fel, és ezekről beszélhetnének nekünk, már nagyon kevesen vannak, évről évre kevesebben. Mivel egyre kisebb az esélye annak, hogy a még életben maradtak tanúságait összegyűjtsük, ezért arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy a már megírt és közzétett vallomásokat, interjúkat, memoárokat újraolvassuk, értelmezzük és beszéljünk róluk. Ez a mi felelősségünk, az utódoké, az áldozatok gyermekeié, unokáié és déduno-káié, illetve azoké, akiknek fontos, hogy minél árnyaltabb képet kapjunk

erről a vészterhes korszakról. Én ezúttal két emlékiratot olvastam újra: Mandrik Erzsébet *A pokol bugyraiban* és Mészáros Sándorné *Elrabolt éveim a GULAGON* című köteteit, amelyekben azon túl, hogy a kényszermunkatáborok tapasztalatait közvetítik visszatekintő perspektívából, közös az is, hogy sajátos női nézőpontból vannak megírva.³

Hogy miért nem közvetlenebb, jelen idejű tapasztalatként írták meg szenvedéstörténeteiket, más műfajban, mondjuk naplóban, arra Mandrik Erzsébet tér ki részletesebben: „A lágerben megpróbáltam feljegyzéseket készíteni. Találtam hozzá csomagolópapírt és egy tintaceruza csonkját. Írtam verseket, rögzítettem a napi eseményeket, aztán rejtegettem az írást, amíg a papír el nem rongyolódott, olvashatatlaná nem vált. Amúgy sem maradhatott volna meg semmiféle feljegyzés azokról az időkről: amint új lágerbe vittek, holmijainkat rögtön átkutatták, minden ilyesmit elszedtek tőlünk.”⁴ Így tehát az emlékiró nem hagyatkozhatott feljegyzésekre, olyan írásos nyomokra, amelyek pontosan megőrizhették, illetve később felelevenítették volna a lágerben töltött éveket, hanem mindenben saját emlékezetére kellett bíznia magát.

Miközben mind a Mandrik Erzsébet, mind a Mészáros Sándorné által írt emlékirat mutat hasonlóságokat (példának okáért a letartóztatás, a börtön, a tárgyalás, a büntetés, a kényszermunka vagy a hazatérés történeté alakításában), hiszen ugyanannak a rendszernek a logikája alakította ilyen né ezeket a sorsokat, addig jelentős eltérések is tetten érhetők a visszaemlékezések szerkezetében.

Mandrik Erzsébet fejezetekre osztja, és a gyermekkortól építi fel memoárját egészen a hazatérésig, illetve a család további sanyarú életének bemutatásáig. A második, a *Tragédia* című fejezetben értesülünk arról, miért és hogyan lett áldozat. Tizenötödik születésnapja előtt két nappal egy határőrtiszt tűnt fel a Mandrik-birtokon, pálinkát követelve. Az ittas tiszt kettesben maradt a fiatal lánnyal, akit letepert és megerősszakolt. A kiabálásra az udvarról a házba visszatérő apa ököllel olyan erőteljesen ütötte meg a tisztet, hogy az holtan rogyott össze. Éjfél után szánnal a Tiszához vitték az élettelen testet, majd az apa nekiment „a román határnak”. Ketten maradtak mindössze otthon, Erzsébet, a megerősszakolt fiatal lány, és az öcs. A visszaemlékezés tanúsága szerint itt kezdődik Mandrik Erzsébet szenvedéseinek sorozata.

Mészáros Sándorné memoárja nem ennyire tagolt, inkább egyetlen hosszú folyamszerű elbeszélésben meséli el élettörténetének ezt a meghatározó szakaszát. Férje, a főerdőmérnök letartóztatásával indít (1945. június 2.), hogy aztán rátérhessen a saját környezetében tapasztalt furcsaságokra, amelyek a

szovjetrendszert jellemezték. „Egy alkalommal, újságolvasás közben arról értesültem, hogy a szovjet cukorgyárak 200%-kal teljesítették túl az előírt terveket, mire megjegyeztem, hogy hozhatnának belőle Ungvárra is, mert a gyermekek már nagyon kiéheztek az édességre, az üzletekben pedig nem lehetett kapni. Akkor nem is sejtettem, hogy e kijelentésem fordul meg életem további sora. Gyanútlanul azt is megjegyeztem, hogy évezredes történelmünk egész folyamán talán még nem is volt példa arra, hogy ennyi ártatlan embert bebörtönözzenek... Akkor még nem tudtam, hogy bíráló szavaim L. Marija Timofejevna [*az egyik kollégája, biológiai tanár és „frontharcos” – Cs. L.*] révén azonnal a mindenkit számon tartó KGB tudomására jutottak.”⁵⁵

Látható, hogy a két emlékirat teljesen eltérő sorshelyzetből indul ki. A tizenéves viski parasztlányt egészen másért idézik be a kihallgatásra, mint a felnőtt, öntudatos helyi értelmiségit. Történeteik azonban, ahogy a rendszer mókuskerekébe kerül a két nő, egyre több hasonlóságot mutatnak. Mindkettejükhöz az éj leple alatt jöttek el azok, akik a vallatósobóra vitték őket. Mészáros Sándornéért két KGB-s tiszt, Mandrik Erzsébetért határőrök érkeztek egy tiszt vezetésével. Jellemző az is, hogy koholt vádak alapján ítélték el őket. Mészáros Sándornéval a kihallgatás során egy jegyzőkönyvet íratnak alá, mely szerint bírálta a szovjet rendszert. Emellé még egy fiktív jegyzőkönyvet sógora lányával is aláíratnak, amely arról szólt, hogy a későbbi áldozat előszeretettel kritizálta a kolhozot, dicsérte Amerikát, rendszeresen elítélő megjegyzéseket tett a szovjet rendszerre. Hosszú huzavona után – a bírósági tárgyalás elnöke ugyanis elégtelennek tartotta a vádakat – a negyedik tárgyaláson, amely jellemzően Mészáros Sándorné és ügyvédje nélkül zajlott, az ún. „Titkos hármás” bíróság tagjai hat évi kényszermunkára, és három évi utólagos szabadságvesztésre ítélték.

Mandrik Erzsébetet és öcsét közel négy hónapig tartották a huszti fogdában. Hogy milyenek voltak a körülmények, arról ez a rövid részlet is tanúskodik: „Naponta egyszer kiengedtek vécére, ilyenkor öcsém fagyos krumplihéjat, rothadt krumplit kapdosott össze a szemétdombon. Rágcsáltuk, akár a finom almát, mert állandóan szomjasak voltunk. Időérzékemet elvesztettem, már nem tudtam, hány napja vagyok bent, milyen nap van, stb.”⁵⁶ A tárgyalás orosz nyelven folyt, és mivel Böske – a faluban mindenki csak így nevezte a fiatal lányt – nem bírta ezt a nyelvet, csak évek múltán tudta meg, hogy az USZSZK Büntetőkönyvének 54. paragrafusára szerint állam- és népellenes tevékenységért ítélték el öt évi szigorított börtönre, öt évi kényszermunkára és életfogytiglani száműzésre.

A podkamenszki lágerbe került, ahol azt látta, hogy „a rabok keze-lába feldagadt, éppúgy szédelegtek az udvaron, mint az őszi legyek. És ugyanúgy hullottak is”. Nemsokára kiütött a tífusz, és a napi 10-15 halott volt az átlag. A kór a fertőzött víztől eredt, mivel a láger helyiségéül szolgáló egykori kolostor kútjába a háború alatt „még a bebalzsamozott apácák tetemét is” beledobálták.⁷ Ehhez hasonló elhalálózást Mészáros Sándorné is megfigyelt. Az egyik lágerről írja: „Nem telt itt el úgy nap, hogy meg ne halt volna valaki, vagy végelgyengülésben ne szállították volna kórházba. Itt ugyanis újból fokozott ütemben folyt az erdőirtás, amely a nagy hófúvások és a hideg miatt nagyon megviselte a nőket.”⁸

A nők rendszerint elkülönítve, külön barakkokban laktak, a férfiakkal csak létszámenlőzésekkor találkoztak. Böske a konyha után a hadifogolykórházba került, aminek lengyel származású főorvosa volt. A rokonszenvért cserébe azonban nagy árat kellett fizetnie – vagy ahogy az orvos fogalmazott: „valamit valamiért” –, hiszen azért, mert a főorvos segített a magyar foglyokon, Böskének kedvesnek kellett lennie hozzá. Ennek meg is lett az eredménye, nemsokára teherbe esett a lány. Ezt követően áthelyezték egy Lemberg környéki női lágerbe, ahol megszülte Sándor nevű fiát. Innen egy év után vitték tovább (a gyerekekkel együtt marhavagonba pakolva) Vorkuta megyébe, ahol a kisfiút elszakították az anyától. Mészáros Sándorné szintén megemlíti visszaemlékezésében, hogy volt olyan láger, ahová a kemény munka miatt férfirabokat is átengedtek. Ennek az lett az eredménye, hogy sok nő áldott állapotba került. „Tudok azonban nem egy esetről – írja –, ahol a világra hozott csecsemőt belefojtották a pöcegödörbe vagy a közeli csatornába.”⁹

Madrik Erzsébet végül Szibériába, egy női lágerbe került, ahol fairtást kellett végezni. Az őrék szüntelenül éreztették a rabokkal, hogy a munkán kívül semmihez sincs joguk. Négy szabadnapot kaptak évente (az állami ünnepeken és újévkor), más napokon, még vasárnap is, dolgozniuk kellett. „Szibéria igen nagy, sok benne a láger, s hogy hányat jártam meg azok közül, csak Isten a megmondhatója” – írja Mandrik Erzsébet.¹⁰ Az utolsó láger, amiben volt, Vorkutatól körülbelül ezer kilométerre helyezkedett el. Aztán következett a száműzetés, hogy a büntetést letöltve végre hazakerülhessen Kárpátaljára. Mészáros Sándorné is arról számol be, hogy lágerről lágerre vetődött, mindig más munkát kellett végeznie az erdőirtástól a mélyfúrás expedíciókon át a pékműhelybeli munkákig. Ami jellemző még nála – és erről Mandrik Erzsébetnél nem igazán találunk példát –, hogy többször próbálták beszervezni besúgónak, könnyebb munkáért és több étel-

adagért cserébe. Viszont mindig ellenállt ennek a kísérletnek, még annak tudatában is, hogy (legalábbis maguk között ez a szóbeszéd járta) a rabok ötven százaléka besúgó volt.¹¹

Bár egy kisebb régióról, Kárpátaljáról hurcolták el mindkét áldozatot, valószínűleg sohasem ismerték egymást. Valami viszont összekötötte őket: a közös sorshelyzet, a szenvedéstörténetek, látgertapasztalatok egy ember-telen rendszerben. Elrabolt éveikért, szenvedéseikért semmi sem kárpótolhatta őket. Azok a tapasztalatok azonban, amiket átéltek és végül a 90-es években, már a rendszerváltás után papírra vetettek, nem szabad, hogy feledésbe merüljenek. Éppen ezért kellene újra kiadni az emlékiratokat, interjúkat, beszámolókat egyetlen sorozatban összegyűjtve, lehetőleg az interneten is elérhetővé téve, hogy a fiatalabb generációk, akik már nem egy elnyomó rendszerben születtek, tudomást szerezhessenek a 20. század egyik legnagyobb népiirtó rendszeréről, illetve a gulág világáról. Jól tudom, hogy egy szűkös időkeretek között mozgó konferencián a rövid előadás műfaja aligha lehet alkalmas arra, hogy a kellő mélységben bemutassam ezt a két emlékiratot, érzékeltessem az árnyalatokat. Nem is ez volt a célom. Inkább abban bízom, hogy a kiemelt idézetekkel sikerül ráirányítani a figyelmet ezekre a szövegekre, és a közeljövőben többféle megközelítés, elemzés láthat majd napvilágot.

JEGYZETEK:

¹ Elhangzott Makkosjánosiban, a 2016. november 18-án megrendezett *A Kárpát-medencéből elhurcolt magyar és német foglyok nyomában* elnevezésű konferencián.

² Alekszandr Szolzsenyicin, *A Gulag szigetsoport* 1., Új Idő, Budapest, 1989. (Szente Imre fordítása). Az eredetiben: «Чем больше миновало бесписьменных лет, тем труднее собрать рассеянные свидетельства уцелевших», Александр Солженицын, *Архипелаг ГУЛаг*, Полное издание в одном томе, Харьков-Белгород, 2014, 73. стр.

³ Egyik korábbi tanulmányomban már részletesen foglalkoztam Mandrik Erzsébet két emlékiratával, *A pokol bugyraiban* és *A pokol tornácain* címűekkel. Akkor nem annyira a tematikai kérdésekre, sokkal inkább a műfaji problémákra és az esztétikai-poétikai alapú, elbeszéléstechnikai vizsgálódások lehetőségére helyeztem a hangsúlyt. Vö.: Csordás László, *Emlékirás és regényszerűség, Mandrik Erzsébet szövegeinek olvasásmódja*, Irodalmi Szemle, 2016/2, 50-59.

⁴ Mandrik Erzsébet, *A pokol bugyraiban (Egy viski parasztlány a sztálini lágerekben)*, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1996, 50.

⁵ Mészáros Sándorné, *Elrabolt éveim a GULAGON*, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2000, 13.

⁶ Mandrik Erzsébet, *I. m.*, 19.

⁷ Mandrik, *I. m.*, 37.

⁸ Mészáros, *I. m.*, 37.

⁹ Mészáros, *I. m.*, 54.

¹⁰ Mandrik, *I. m.*, 44.

¹¹ Mészáros, *I. m.*, 29. Azt is meg kell jegyezni, hogy azokat a rabokat, akiket nem lehetett beszervezni, gyakran kimondatlanul is tiszteleték. Egy KGB-s tiszt mondja a következőket Mészáros Sándornénak: „Én mélyen tisztetem önt tartásáért, azért, hogy éveken keresztül megtagadta embertársai elárulását, és ezért vállalni merté a következményeket is. Nekünk szükségünk van besúgókra, de azokat mélységesen megvetjük, mert aki képes hasonló sorban lévő társait bajba juttatni, az a Szovjetuniót is könnyebben elárulja.” Mészáros, *I. m.*, 70.

